

Hámori Péter

Korszerű és népi? Korszerű vagy népi? Viták a magyar falu építészetéről a 20. század első felében

Változások a magyar falu építészetében és 20. század elején; a változások értékelése

a magyar falu építésze az évszázadok folyamán jelentős átalakuláson ment át a kora középkor villájának gödörházaitól a 19. század végének többé-kevésbé rendezett faluképig és vályogból épült, általában náddal, zsúppal, hegyes és erdős vidéken pedig zsindelellyel fedett házsoraiig. Az átalakulás azonban nemcsak mértékében, hanem időtartamában is tekintélyes volt; éppen az igen hosszú időtartam és a változások lassú – a városok átalakulásával vagy akár a falusi nem paraszti, szakrális vagy éppen úri építészet változási ütemével mérve mindenképpen nagyon lassú – volta idézte elő azt, hogy a paraszti építészet a változatlanság szimbóluma lett a 19. század végi építészek és részben a születő néprajz tudós kutatóinak szemében is.¹ Hasonló véleményen voltak azok az építészek, akik a 19. század végén, 20. század elején a magyar építészet „nemzeti” megújítását tűzték ki célul, illetve akik a különféle állami és más közületi akciók számára – a telepítés és főleg az 1907-es munkásház-létesítési törvény végrehajtása kapcsán – vetettek papírra parasztházterveket.²

A változatlansággépet első rátekintésre a szakirodalom is megerősíteni látszik. Az építészettörténet és a néprajz eddig alig-alig foglalkozott a 19. század végétől a 20. század derekáig végbemenő átalakulással: a

¹ A század eleji Malonyay-féle néprajz kötetei nemegyszer „nagy túlélőként” tekintettek az építészetre, olyan műveltségi ágként, mely talán a leginkább hűen őrizte meg a nép „igazi” hagyományvilágát (Malonyay 1907–1922).

² Ilyen terveket közöl: *A népi irányzatok továbbélése a magyar építészetben, 1918–1950*. Kiállítási katalógus. Az Országos Műemlékvédelmi Felügyelőség Magyar Építészet-történeti Múzeumának (a továbbiakban OMF MÉM) kiállítása. Budapest, 1987.

kutatások általában a 19. századi – igaz, sokkal nagyobb arányú – *stílusváltást* elemezték.³

A 20. század első felének folyamán bekövetkezett módosulásokat ennek ellenére jelentőseknek ítéelhetjük meg. A népszámlálási adatok tanúsága szerint az építőanyagok között a kő és a téglaránya 1920 és 1930 között az országos 18,5 százalékról 20,13 százalékra emelkedett; ugyanezen tíz év alatt a szigeteletlen vályogházak száma némileg csökkent (52,78 százalékról 51,32 százalékra). A falazat anyaga azonban törvényhatóságokként, sőt járásonként és községenként is jelentősen eltérő képet mutatott.⁴ Jóllehet statisztikai adatokat csak az 1941-es népszámlálás után közöltek a szobák számáról, a szakirodalom a tárgyalt időszakra teszi a tisztaszoba általánossá válását is. Ez nem jelentett okvetlenül újabb helyiséget: olykor a kamra lakószobává alakításával nyertek újabb hálóműhelyet, vagy a konyhát használták erre a célra.⁵ Átalakult a fűtés is: a kemence helyett egyre gyakrabban alkalmaztak takaréktűzhelyet.⁶ A nyitott kéményes konyha egyre inkább ritkaságnak számított.⁷ Az épületek alaprajza szintén változóban volt. Egyes helyeken az egyemenetű elrendezés megmaradt ugyan, de a konyha előszobával, folyosóval vagy éppen „kódisállásnak” nevezett, fedett, de oldalról nyitott előtérrel bővült.⁸ Másutt az épületek L alaprajzot kaptak (az alakzat két szárát a szobák alkották, középre a konyha került).⁹ Terjedtek a városi (helyesebben külvárosi) formák is: a manzárdtető és a féloldalas tetőszerkezet.¹⁰

Szemben az utókorral, a változásoknak a kortársak nagy figyelmet szenteltek. A népi írók közül is számosan érintették a lakás kérdését, de megközelítésük az esetek többségében inkább a közegészségügyi vonatkozásokra vagy éppen a többé-kevésbé múltba sülyedt építési szokások

³ Tóth J. 1965, Simányi 1968, 229–237; Cseri-Balassa-Viga (szerk.) 1989; Cseri (szerk.) 1993, 309–328; Bakó 1975, 175–220; Zentai é. n. (1989), 1991.

⁴ Az adatok elemzését lényegesen megnehezítette, hogy a statisztikában a falusias jellegű és agrárfunkciójú településeket a más jellegűektől (például a nógrádi vagy borsodi vidéken) szinte lehetetlen elkülöníteni; ennél is komolyabb nehézségnek tűnik, hogy a statisztikusok a városokat minden esetben, így az alföldi mezővárosok esetében is a járástól, községektől elkülönítve kezelték.

⁵ Szalontai 1984.

⁶ H. Csukás 1984, 21–61; Bíró 1972, 112–142.

⁷ Bárdosi 1981, 249–311; H. Csukás 1984.

⁸ Bíró 1972, 112–142; G. Szabó 1995, 119–131.

⁹ Egyes kutatók ebben az egyemenetű ház és a „kockaház” közti átmeneti típust látják (Bakó 1975, 175–220).

¹⁰ Szalai 1987.

bemutatására szorítkozott.¹¹ Szabó Zoltán két művében, a *Tardi helyzetben* és különösen a *Cifra nyomorúságban* ugyan viszonylag részletes adatokat közölt a lakásformák átalakulásáról, de többnyire megmaradt a tények rögzítésénél.¹² Vele és a legtöbb népi falukutatóval ellentétben Erdei Ferenc több helyen is elemzés tárgyává tette a falusi építkezések átalakulását, sőt az építészet változásait a falvak változó életének egyik legfeltűnőbb – és egyik legtragikusabb – elemeként mutatta be a *Magyar falu* című könyvében. Olyan jelenségként foglalkozott vele, mint amin keresztül a kulturális identitásvesztés, „a polgárosodó falusi parasztság életformájának felbomlása és zavarodottsága” a maga teljességében tanulmányozható.¹³ Erdei a falusi lakóépületnek és vele az ott élők napi életviszonyainak, ízlésének átalakulását nemcsak ebben a könyvében érintette: írt róla már az egy évvel korábban megjelent *Magyar városban* is (lényegében rövidebben ugyanazt mondva el), és visszatért rá az 1941-es *Magyar paraszttársadalomban* is. Ekkor, ha lehet, még inkább határozottan fogalmazott: „Nincsen egyetlen olyan lakás ebben a kisgazdavidágban, amelyben emberségesen és nyugalomban lehetne élni. A parasztháznak [régén] munkára alkalmas belsőségei voltak, volt egy sarka, ahol jó ízzel le lehetett ülni az ünnepi vagy téli pihenés alkalmával, alkalmasan lehetett étkezni; volt egy kemencéje, ahol a téli bennszorultságban melegedni lehetett, s a padkáján kedvre elnyújtózni, és jóízűen pihenni. A maga világában mindezeket az igényeket a polgári lakás is ki tudja elégíteni, sőt kényelem dolgában sokkal rafináltabb alkalmi is vannak. Úgy azonban, ahogy a falusi kisgazdaházak félig-meddig parasztiak, félig-meddig polgáriak, az égvilágon semmire sem jók. Nincs egy asztala, amelyen zavartalanul lehetne étkezni, nincs egy sarka, ahol nyugodtan le lehetne ülni, nincs fűtőalkalmatossága, ahol hibátlanul lehetne melegíteni, viszont van egy szörny konyhája, ahol az asszonyok minden munkája látható eredmény nélkül fölemésztyődik, és ahol az egész családnak az élete nagyon jellemző formátlanságban és idétlen átmenetiségben zajlik le. Éppen így van azonban nemcsak a lakással, hanem a ruházattal, a gyermekek nevelésével, a családi élettel, a szellemi életről nem is beszélve.”¹⁴ Erdei álláspontja elsősorban azért tűnhet szokatlannak, sőt meglepőnek, mert írójuk a parasztság polgárosulását általá-

¹¹ OMF MÉM. – Jó példa erre a falukutató mozgalom egyik első, magas igényű kötete, mely az akkori jelen építészetéről szinte semmit nem közöl, ellenben viszonylag részletesen elemzi az akkor már csak nyomokban létező, áttelepíthető faépületek szerkezetét (*Elsüllyedt falu a Dunántúlon...* 1936).

¹² Pontosabban a változások okait is igyekezett felfedni, de nem az építészet vonatkozásában, hanem általában a falusiak ízlésvilága, igényei átalakulásának hátterében.

¹³ Erdei é. n. (1940), 187–188.

¹⁴ Erdei é. n. (1941), 126–129.

ban szükséges és pozitív változásként mutatta be – azonban a lakás átalakulásában nemigen látott mást, mint a hagyományos (és ebben az esetben értékesnek tartott) formák vesztét.

Erdei írása voltaképpen egy hosszabb ideje folyó vita lezárásaként is értékelhető. A vita tárgya csak látszólag korlátozódott a magyar falusi lakóépületek kialakítására: az építészek által folytatott párbeszéd – ha nevezhetjük így a harmincas években egyre inkább személyeskedő hangvételűvé váló polémiát – tárgya a jövő faluképének meghatározásán túl a korszerű építészet „magyar” vagy „európai” jellegének dominanciája volt. Jóllehet a vitára erőteljesen rányomták bélyegüket a kor uralkodó eszméi, továbbá a szakmai és részben a politikai pozíciószerezés igényei is, alapvető célja mégis a magyar vidéki építészet kánonjának megalkotása s egyben a falukép megújítása volt.

Viták a falusi lakóház kialakítása körül (A CIRPAC és a Magyar Ház Baráti Köre)

A „nemzeti építőművészet” megvalósítását zászlajukra tűző építészek reformtörekvései Magyarországon a 19. század végére, 20. század elejére nyúlnak vissza. Retorikájukban a „nemzeti” fogalma kezdettől tartalmazta a „népit” is.¹⁵ Azonban a „népi építészet” mibenlétének tisztázása, az erről szóló viták sokáig vártak magukra, aminek a háttérében részben talán az állt, hogy az erről író szakemberek nem láttak nagyobb problémát a német „volkstum” (illetve „volkstümlich”, sőt „völkisch”) magyarításában,¹⁶ részben pedig az, hogy érdeklődésük kimerült a – többé-kevésbé felszínes – néprajzi adatgyűjtésben. A tanulmányozott minták ugyan valóban a falu építészeti formái voltak, a minták nyomán megszületett munkáik azonban általában nem ennek a környezetnek

¹⁵ Bierbauer 1937, 202. skk.; Jánuszky 1929; Fülep 1923a, 11–38.

¹⁶ Erre érdekes bizonyíték lehet az az 1903 és 1905 között lefolyt és részleteiben jórészt máig ismeretlen kutatás, mely a magyar falvak építészetét – főleg a Felvidékét – igyekezett igen bő és meglepően jó minőségű fotóanyag segítségével dokumentálni. A szerzők, Kertész K. Róbert és Sváb Gyula a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium alkalmazottai voltak, az öt nagyalakú kötetből álló munkát szintén a VKM adta közre a Belügyminisztérium támogatása mellett – a terjesztéssel pedig egy lipcei céget (Karl. W. Hiersemann) bíztak meg (Kertész-Sváb 1908).

szóltak.¹⁷ Jól példázza ezt a század eleji mezőgazdasági munkásház- és azon belül is a (munkás)mintalakóház-építési akció, amely a házak kialakításánál kizárólag technikai-közegészségügyi kérdésekre volt tekintettel.¹⁸ Némi változás csak 1915-ben, az orosz csapatok által lerombolt észak-magyarországi falvak megsegítésére indított „Feldült tűzhelyeinkért” akció kapcsán volt tapasztalható: az ezen részt vett építésszek többsége igyekezett a „népnek” szánt épületeket „népi” stílusban megalkotni. Sváb Gyula és talán Földes Ede kivételével a többiek munkái inkább a szecesszió lechneri hagyományait folytató megoldásoknak tűnnek.¹⁹ Érdekes példaként emelhető ki a Thoroczkay Wigand Ede által tervezett „kárpátoroszl parasztház”: a mérnök ugyanis nemcsak az épület külsejét alkotta meg, hanem elgondolásai kiterjedtek a belsőépítészetre, a szoba berendezésére is. Ezek a bútorzatok valószínűleg alapos meglepetést okoztak volna a juttatásban részesülő „kárpátoroszl parasztcsaládnak”, lévén, hogy leginkább a fővárosi szecessziós műbútorasztalosok formakészletéből táplálkoztak...

A magyar falu építészetének jellegéről szóló, épphogy megindult diskurzusnak a háború végén csaknem egy évtizedre vége szakadt: az építészeti viták középpontjába a „nemzeti” és „európai” (illetve „nemzetközi”) fogalmak kerültek, melyek az építészetelméleti kérdések mellett legfőképpen a városépítészetről szóltak;²⁰ a falu problémáinak taglalását lényegében meghagyták a publicistáknak és egy-két kevésbé teoretikus tervezőnek.²¹

Az építésszeknek a falu problémáitól való nagyfokú elfordulása 1928-ban kezdett megváltozni, ami részben egy korosztályi váltással is összefü-

¹⁷ Jánszky 1929, 7–9. – Kós Károly nem elégedett meg Jánszky pusztai ténymegállapításával, hanem több helyütt éles kritikaként fogalmazta meg mindezt.

¹⁸ Ez annak ellenére igaz, hogy a tervekben „jellegzetesen jellegtelen” falusi házakat lehetett látni; alighanem a később jelentkező és az előző fejezetben tárgyalt kihívások hiánya miatt történt így (Hámori 2003a, 3–42).

¹⁹ Az akció tervlapjainak egy része (közelbelül a fele) megtalálható az OMF MÉM „Feldült tűzhelyeinkért akció, 1915” jelzetű anyagában.

²⁰ A vita egyik megnyitó írása: Kertész 1921–22, 115–120. Az ellenoldal, a „nemzeti” és „európai” szembeállítását el nem fogadó Fülep Lajos, továbbá Bierbauer Virgil és köre szintén elfogadta a kérdéskör ilyenén tematizálását (Fülep 1923a, 11–38; 1923b, 39–66; Bierbauer 1929, 75–78).

²¹ Kiemelkedett közülük a – konzervatív beállítottságáról ismert – Kotsis Iván. [Kotsis é. n. és uő 1928. Ez utóbbi gyűjteményt az Országos Lakásépítő Hitelszövetkezet felkérésére állította össze, ennek megfelelően kispolgári – vagy inkább középpolgári – igényeket tükröző, elég jellegtelen épületek terveit tartalmazta.] Rajtuk kívül leginkább Kós Károly és köre, a transzilvanisták foglalkoztak faluépítészettel – ám ők egészen más megközelítésben.

gött.²² Jól jelezte ezt a fiatal Bauhaus-tanítvány, Ligeti Pál vitaindító beszéde is. Ligeti – alighanem némiképp provokatív céllal – egyáltalán nem követte a szakma által szinte „kötelező kánonnak” elfogadott, a hagyományos parasztházat és az általa képviselt hagyományos paraszti életformát idealizáló, sőt mitizáló nézeteket: „A magyar parasztház építésében évszázadokon keresztül nem állott be változás. A kialakult háztípus nagyon igénytelen. [...] Alápincézés nincs. Izoláció nincs. [...] A[z egyik] szoba fűtetlen, tehát télen lakatlan. S így az egész család télen egyetlen szobában él. Nem valami kitűnő típus. Sem használhatóság szempontjából (a tornác mily keskeny!), sem egészség szempontjából. De még esztétikai szempontból sem...”²³ Ligeti okfejtésében nem az egészségügyi szempontok felemlegetése számított a leginkább botránkyőnek, hanem az esztétikai kifogások hangoztatása. Amellett azonban, hogy vitát akart kelteni, a szerző programot is adott: az építőművészek feladatát a helyzet alapos tanulmányozásában vélte fölfedezni, aminek szerinte mindenekelőtt előítélet-mentesnek kellett lennie, majd pedig az óvatos példaadásban, felvilágosításban. Mindezzel Ligeti egyszersmind a korábbi falusi lakáspolitikáé nagymértékben diktáló, az érintettek igényeit, vágyait alig vagy semennyire sem figyelembe vevő elveivel és gyakorlataival is szakított.²⁴

Ligeti Pál kezdeményezésével egy időben, 1928-ban szerveződött meg Svájcban a modern, útkereső építészek szervezete, a CIRPAC.²⁵ Ennek és Ligeti hívó szavának hatására Magyarországon is hasonló építészcsoporthoz jött létre, amit jelzett az új folyóirat, a *Tér és Forma* indulása is. A körülötte felsorakozott fiatal építészek 1929-ben (jugoszláviai, romániai, csehszlovákiai és görögországi társaikkal együtt) megalakították a CIRPAC kelet-európai csoportját.²⁶

A kör hangneme csakhamar radikalizálódott. A *Pesti Napló* hasábjain 1930 tavaszán Kárpáti Aurél vitát indított Kövekbe írt magyar dráma cí-

²² Az ekkor megindult diskurzusban a hangadók többsége a világháború után egyetemet kezdett tervezők közül került ki.

²³ Ligeti 19.

²⁴ „Nem akarjuk ezzel mondani, hogy szóljunk bele erőszakkal ebbe a végtelenül fontos kísérletező munkába [az általa sem izlésesnek tartott paraszti útkeresésekre utal], hogy próbáljuk rádiktálni a parasztra a magunk irodai gondolatait. Nem vezetne célhoz, hiszen van a parasztban úgyszólván már elég megvetés a városi, a tanult építéssel szemben.” Érdekes ezeket a gondolatokat összevetni az állami akciók (a század eleji munkásházépítés, az Országos Falusi Kislakásépítési Szövetkezet – OFAKSZ-, a telepítés vagy éppen az ONCSA) szemléletével...

²⁵ A szervezet neve Congrès Internationaux d'Architecture Moderne (CIAM); ennek volt a végrehajtó szerve a CIRPAC (Comité International pour la Realization d'Architecture Contemporaine).

²⁶ Tóth K. 1978, 426–433; Fülöp 1987, 11–13; Mezei 1971.

mű cikkével, a „nemzeti” és „nemzetközi” építészet ütköztetéséről. Hamarosan kiderült azonban, hogy a vita nem a régi kérdésekről, hanem a CIRPAC kezdeményezéséről, magyarországi híveiről szól. A hozzászólók között volt Ligeti Pál és Masirevich György is, akik a nemzeti hagyományba való bezárkózás helyett az új építészeti formák tanulmányozásának fontosságát hangsúlyozták. Különösen az utóbbi írás tűnt ki radikális hangnemével: lényegében a falu teljes elhanyagolását és – Masirevich szerint – az ennek a helyébe állított másodrendű esztétikai-elméleti kérdések boncolgatását vetette az idősebb nemzedék szemére.²⁷ A vita általános figyelmet keltett, és jóval túlment a korábbi diskurzusok szűken szakmai jellegén (jellemző a fokozódó érdeklődésre, hogy az utolsó hozzászólásokat a vitazáró kivételével az újság címlapon hozta).

Az elméleti tájékozódás mellett – eleinte csak alkalmilag, a regöscserkészethez és a Fiatal Magyarság mozgalmához csatlakozva – a CIRPAC hazai szimpatizánsai megkezdték a tényleges falusi adatgyűjtést is.²⁸ Ezekben a körökben óhatatlanul összetalálkoztak a népi mozgalom híveivel, és azokkal a fiatal építészekkel is, akik önmagukat „népiként” definiálták.²⁹ Velük csakhamar parázs vitákba is keveredtek. Útjaik ugyanakkor – ekkor még – nem váltak szét: mindkét oldal hívei (ha egyáltalán ekkor már beszélhetünk két oldalról vagy táborról) ugyanazokban a körökben: a Bartha Miklós Társaságban, majd annak feloszlata után a Nemzetpolitikai Társaságban szerepeltek, és hirdették eszméiket.³⁰ A „népi oldal” egyre inkább hangadóvá váló építésze, Padányi Gulyás Jenő pedig – aki a belügyminiszter által rövid működés után feloszlalt Wesselényi Reformkörben is dolgozott³¹ – a *Tér és Formának a kislakáskérdésről* szóló számában lehetőséget kapott a megszólalásra

²⁷ Kárpáti 1930a [február 16.], 35–36; Építőművészek nyilatkoznak a nemzeti építészetéről [Kertész, Janszky, Thoroczky] 1930. március 9. 41–42; Egy erdélyi építőművész levele [Kós K.] 1930. március 15. 40; Márkus és Ligeti 1930. március 23. 36.; Nemzeti vagy nemzetközi stílus? [Lechner és Masirevich hozzászólása] 1930. március 30. 41; Pogány 1930. április 3. 1–2; Kárpáti 1930b (április 6.), 14.

²⁸ Kovács 1958, 83. – A helyszíni kutatómunka megindulását Borbíró Virgil utalása alapján 1934-re tehetjük (Borbíró 1954, 233–241).

²⁹ Ez az önmeghatározás nem volt egészen problémátlan: 1938-ban, amikor a leggyakrabban elhangzott, a csoport egy része már elég határozottan szembekerült nemcsak a CIRPAC-kal, de a népi mozgalommal is. Talán ez az oka, hogy a népi mozgalommal foglalkozó alapművek egyike sem tárgyalja tevékenységüket (Salamon 1989, Borbándi 1989).

³⁰ A Bartha Miklós Társaság működéséről lásd Szabó 1978; Sebestyén 1981; Fábíán 1979. A Bartha Miklós Társaságban részt vevő építészek névsoráról meglehetősen ellentmondó adatokat közölnek az említett tanulmányok. Az 1936-os újjáalakulás idején – ha hihetünk a forrásnak – a következőket találjuk a Társaságban: Antal Dezső, Bíró Béla, Sámsondi Kiss Béla, Molnár Farkas, Rácz Ferenc, Rácz György, Vargha László (*Új magyarság és az új Európa*. 1942, 24–25).

³¹ Padányi 1930, 8–9.

(sőt, a szám az ő írásával kezdődött).³² Közösnek is tekinthető hitvallásukat Padányi Gulyás Jenő fogalmazta meg: „Komolyan vett nemzeti demokrácia, mélységes és őszinte szociális gondolkodás és a nyomában fakadó gondoskodás és Magyarország méltó helyének biztosítása az összes érdekelt népek megnyugvására pacifikált Közép-Európában.”³³

A CIRPAC-tagok és a népiek együtt haladása, közös munkálkodása mellett azonban kezdettől fogva alapvető ellentétek is mutatkoztak. A „nemzetközi irány” követőinek egyik legradikálisabbja, Masirevich György, mereven elzárkózott a népi formák építészeti alkalmazásától, másrészt azt bizonygatta nagy hévvel, hogy a „magyar fajnak” tökéletesen megfelel az új – a Bauhausból táplálkozó – építészeti stílus.³⁴ Ezzel együtt a két irányzat – részben a Gömbös által meghirdetett reformprogramban bízva – élénk párbeszédben és jó viszonyban maradt. Jelezte ezt a Gömbösnek írt közös javaslatuk is: ebben a Nemzeti Munkaterv alapján a magyar falu megújítását javasolták, egyszersmind közös „minimumként” a falu építészetének jelenét és múltját tették meg tanulmányozandó célnak.³⁵ Sajátos fejezetet jelentett a diskurzusban az *Építőmunka* című folyóirat 1932. évi ankétja, ekkor ugyanis nemcsak a „népi” irányultságú építészek és a CIRPAC-követők találtak egymásra, de a konzervatívok (pontosabban a régi iskola vitázói) közül is többen kezdet nyújtottak nekik, elismerve a népi (vagy általuk használt kifejezéssel: nemzeti) építészetnek nemcsak létjogosultságát, hanem a falu, a magyar vidék szükséges megújításában meghatározó szerepét is.³⁶ Ugyanakkor az egyetértés hangoztatása mellett ez a párbeszéd előhozott komoly különbségeket is: míg Antal Dezső a magyar parasztságtól várta az építészet, különösen a falusi építészet megújítását, Padányi Gulyás Jenő ezt a „valódi magyar” építészekről remélte.³⁷ Csaba Rezső pedig, aki az építészek közül szinte egyedül került szorosabb kapcsolatba az ekkor már formálódó népi írói csoporttal is, azt vetette a CIRPAC-tagok szemére,

³² Padányi 1928a, 45–47.

³³ Padányi 1930, 23.

³⁴ Marossy [Masirevich] 1930, 21–27.

³⁵ *Hogy lehetne megvalósítani a Nemzeti Munkatervet!* 1932. – A javaslatot tevő építészek egyik legérdekesebbje Kaffka Péter volt, aki nemcsak a magyar, hanem az európai parasztság építészetének tanulmányozására is felhívott; ő maga – mellesleg a Fővárosi Közmunkák Tanácsának alkalmazottja, azaz „városi” építész – Gödöllőn egy „holland parasztházat” tervezett és épített fel, meglepően korszerű, bár egyáltalán nem paraszti berendezéssel (a ház eredeti funkciójának megfelelően máig hétvégi nyaraló).

³⁶ „A magyar építőmunka útja.” Az *Építőmunka* ankétja.

³⁷ Aligha hagyható figyelmen kívül Padányi Gulyás Jenő okfejtésében a „valódi magyar” felemlgetése: nem sokkal később az őt követő népi építészek buzgón kérték számon a szakmát megújítani akaró kartársaikon – sokkal gyakrabban német, mint olykor zsidó – származásukat.

hogy hiába hangoztatják: ők modern módon magyarok – ezt a magyarságot senki más nem érzi bennük: nem a magyar szellem, hanem az iskola szellemisége uralkodik ugyanis műveiken.³⁸

A magyarság számonkérése nem sokkal később egészen más felhangot kapott. 1932 végén Németországban megrendezték az Első Német Építészeti és Művészeti Kiállítást. Adolf Hitler megnyitóbeszédében a „német építészet” melletti kiállásra és a „nemzetközi építészet” elvetésére szólította fel a jelenlévőket.³⁹ 1933-ban a Harmadik Birodalom kultúrpolitikája fellépett a modern iskola ellen, és Walter Gropiust emigrációba kényszerítették. Ugyanakkor a Bauhaus-tanítványok egy része – és nem is feltétlenül csak a másodvonalbeliek – Albert Speer és részben a Luftwaffe jóvoltából továbbra is dolgozhatott, sőt tekintélyes állami megrendeléseket kaptak.⁴⁰ Ugyanakkor működési körüket szigorúan megszárták: szinte kizárólag technikai jellegű épületeket alkothattak, a rendszer által „demonstratívnak” szánt középületek megvalósításában semmiféle szerepük nem lehetett.⁴¹ Az „új német építészet” kezdettől hivatkozási alapra lelt a népi hagyományokban is.⁴² Ám ezeket a törekvéseket elsősorban a vidéki közösségi építészetben engedték érvényesülni, városi megjelenésük viszonylag ritka volt.⁴³ A megépült ifjúsági otthonok, táborok, közigazgatási épületek egy része valóban a környék hagyományos építészetének hű tükre volt, és komoly előtanulmányokon nyugodott, míg mások a népieskedés, modorosság és műnépiség számos nyomát hordozták.⁴⁴

A Bauhaus sorsának németországi alakulása reménytelennek tűnt, amikor 1934-ben Walter Gropius Magyarországra látogatott. Budapesti

³⁸ Csaba R. 1934, 31–34.

³⁹ Merker 1983, 195.

⁴⁰ A Bauhaus sorsa és szerepvállalása a Harmadik Birodalomban a mai napig heves viták tárgya. Többen úgy látják-láttatják a Berlin által „elrendelt művészetet”, hogy az az építészetben is (szinte teljes) kizárólagosságot jelentett („*Verordnete Architektur*”...), Scobie 1990; Nerdinger [szerk.] 1993; Kuder [szerk.] 1997). Némely szerző ugyanakkor szinte kollaborációval vádolja a Bauhaus egyes követőit (Weihsman 1998).

⁴¹ Kivételt csak néhány, a Kraft durch Freude számára épített üdülő jelentett, így például az elhíresült usedomi szalagház.

⁴² Troost [szerk.] 1938. (Megjegyzendő, hogy a kiadó hivatalos állami könyvkiadó volt.)

⁴³ Speer [szerk.] 1942; Petsch 1976. – A Bauhaus és rokon irányok sorsa a magyar politikai jobboldalon szintén mintának tartott Olaszországban egészen máshogy alakult, de érdekes módon ez alig foglalkoztatta a magyar közvéleményt és építészeket (Frank-Ciucci [szerk.] 1985; Ernesti 1988.)

⁴⁴ A sikerültebb épületek közt a Breitling által tervezett tübingeni Ifjúsági Otthont szokták megemlíteni, ellenpéldaként pedig a werbellinsee-i ifjúsági munkatábort, ahol az épületeket „parasztosztalgiaiból” zsűpszalmával fedték be (Petsch 1976, 86. skk.).

szereplése okot szolgáltatott egyfelől a náciizmus kritikájára,⁴⁵ másfelől viszont a Bauhaus és a CIRPAC elleni heves kirohanásokra is. A Gropiusra zúdított „össztüzet” – elég meglepő módon – nem egy szakmabeli, hanem Márai Sándor nyitotta meg.⁴⁶ Hamarosan azonban a „szakma” is jelentkezett tiltakozással. Folly Róbert – különben kiváló építészetteoretikus – írásában a „belső komolyság” és „erős lelkiség” hiányával, csapongással vádolta Gropiust, aki szerinte nem is művész, hanem csak teoretikus, „gondolat ember”.⁴⁷ Valószínűleg a politikai vonatkozások miatt a *Nyugat* hasábjain megjelent válasz meglehetősen radikális hangvételű volt: határozottan visszautasította azt a különben el sem hangzott vádat, mely szerint a CIRPAC hívei „bolsik, zsidók és nemzetköziek”, arra utalva, hogy a vádaskodók Hitler retorikáját vették át.⁴⁸

Az építészek népi vonulatához tartozók ugyan nyilvánosan nem vettek részt a vitában, de ellentéteik a CIRPAC-csoporttal egyre nyilvánvalóbbak lettek. A körvonalazódó elvi szembenállás mellett politikai nézetkülönbségeik is egyértelművé váltak, amikor Padányi Gulyás Jenő, akit egyre inkább a népi irány koordinálójának lehetett tekinteni, a Gömbös által kijelölt célok támogatására létrejött ifjúsági szervezetettel, a Reformnemzedékkal való együttműködés mellett döntött.⁴⁹ A Reformnemzedék 1935 májusában rendezett nagygyűlésén beszédében az általános és titkos választójog bevezetésén túl az agrárnépesség életviszonyainak mielőbbi megjavítását sürgette (ugyanakkor, szemben az egyetemi körökben már formálódó népi írói csoporttal, óvakodott a földreform fölvetésétől).⁵⁰

Padányi Gulyás Jenő vezető, hangadó szerepe a népi építészek körében ekkoriban egyre magától értetődőbbé lett. Építészként korábban maga is a funkcionalista megoldások és az új anyagok, különösen a vas-

⁴⁵ Példa erre: A modern építészet megteremtője nyilatkozik Budapest házairól és a Bauhaus-stílusról. *Az Est*, 1934. február 6. 4–5; Sipos 1934, 7.

⁴⁶ [m. s.] 1934, 5. [Márai Sándor]

⁴⁷ Folly 1934, 35. – Mezei Ottó értékelése, mely ezeknek a párhuzamoknak túl nagy jelentőséget tulajdonított, alighanem erősen túlzó (Mezei 1975, 133–144).

⁴⁸ Molnár 1934, 380–383. – A szerző ismételtelen kiemelte, hogy munkáik legalább annyira különböznek az iskola külföldi híveinek terveitől, mint azok egymástól, a nemzetköziség vádjára pedig így riposztzott: „A nivótlanság az építészetben ma éppúgy nemzetközi, mint a nivó.” A CIRPAC híveit egyébként korábban – a pasaréti plébániatemplommal kapcsolatban – valóban megvádolták azzal, hogy rokonszenveznek a kommunizmussal (A pasaréti templom és a szovjetstílus. *Építőművészet*, 1933. 6. sz. 102–103).

⁴⁹ Nyílt levél Gömbös Gyula miniszterelnökhöz. *Építőművészet*, 1933. 4. sz. 81–83. – A valószínűleg Padányi által kezdeményezett írás egyebek mellett a népi építészet kutatását és az építőipar érdekképviseletének reformját sürgette.

⁵⁰ „A Reformnemzedék és a nemzeti egység” – Kauszer István és Padányi Gulyás Jenő beszédei.

beton széles körű alkalmazása felé hajlott,⁵¹ és eleinte a CIRPAC-körrel is jó viszonyt ápolt: ars poeticáját is *Tér és Forma* című lapjukban hirdette meg.⁵² Érdeklődése azonban az 1920-as évek végétől egyre inkább a népi hagyományok felé fordult.⁵³ Múltja – mely bizonyosság volt arra, hogy a legmodernebbnek számító megoldások területén is otthonosan mozog – és az, hogy a harmincas évek derekára már ismert és elismert építésznek számított, megkönnyítette, hogy a nálánál öt-tíz évvel fiatalabb és pályájuk elején álló népi érdeklődésű építészeknek egy jelentős része vezetőjeként fogadja el. Padányi azonban nem elégedett meg pusztán vezető szerepével: a CIRPAC magyar csoportjához hasonló, de népi építészekből álló szerveződés alapítását határozta el. Jóllehet a népi stílus, a falu építészeti problémái iránti érdeklődés nem hiányzott a *Tér és Forma* körül csoportosuló építészek egy részéből sem, részben Padányi Gulyás Jenő törekvései és talán vezetői ambíciói is eltávolították egymástól a CIRPAC-követő és a magukat népinek nevező csoportosulást. Az utóbbiak megszerveződése 1935-ben kezdődött el, de – a későbbi fejlemények tükrében akár különösnek is mondható módon – nem a Bartha Miklós Társaság vagy a Nemzetpolitikai Társaság keretein belül, hanem egy szakmai fórumon, a Magyar Mérnök és Építész Egyletben, a korábbi év kutatómunkáiról szóló beszámolókkal.⁵⁴

A magukat a Magyar Ház Baráti Körének nevező csoport kezdetben csak néhány aktív taggal bírt, de hamarosan számos külső, alkalmi segítőtjük, adatszolgáltatójuk akadt.⁵⁵ Eltérően a korábbi „nemzeti stílust” kereső építészektől ők kezdetől határozott szociális célt fogalmaztak meg: különben igen alapos és felkészült⁵⁶ gyűjtőmunkájuktól nem elsősorban a magyar építészet egészének megújulását, saját speciális stílusának megtalálását remélték, hanem a falu lakásviszonyainak radikális

⁵¹ Az ő munkásságának az eredménye a Hamzsabégi úti autóbuszgarázs, a magyar funkcionista építészet egyik legragyogóbb példája, és a Lónyay utcai Református Gimnázium is.

⁵² Ebben az álmok legfőbb akadályozóit a „lomha valóságban”, „a hatósági munka gyakori értetlenségében”, a „harmadrangú pártpolitikai szövevényekben” látta-láttatta, nézegette sajátos módon éppen a *Tér és Forma* hasábjain hirdette meg (Padányi 1935a, 10–13).

⁵³ 1928-as tervei már erről árulkodnak (Padányi 1928b).

⁵⁴ Antal 1935, 309–324; Padányi 1935b, 350–352; Tóth K. 1936, 48.

⁵⁵ Padányi Gulyás Jenő, Tóth Kálmán, Antal Dezső, Nászay Miklós, Miskolczi László, Brestyánszky Tibor, Lehoczky György alkotta a csoportot, később csatlakozott hozzájuk Kiss Tibor, Tóth János és a CIRPAC-tól „átpártolt” Ráczy György (A Magyar Ház Baráta. *Építészet*, 1941. 2. sz. 61–62). Tóth Kálmán visszaemlékezésében ugyanakkor azt állította, hogy 1935-ös indulásukkor mintegy negyvenen voltak (Tóth K. 1978, 426–433).

⁵⁶ A csoport tudományos felkészültségét négy megjelent kötetük mutatta (Tóth K.–Nászay 1936, Padányi–Tóth K.–Miskolczi 1937, Kiss 1943, Miskolczi–Vargha 1943).

megújítását tüzték ki célul.⁵⁷ Ebbéli tevékenységükben a CIRPAC-tagokkal – kezdetben legalábbis – legfeljebb retorikai különbségeik voltak.⁵⁸ Jól példázza ezt, hogy a népiek sem zárkóztak el – a formavilág érintetlenül hagyása mellett – új, korszerűbb épületszerkezetek alkalmazása elől.⁵⁹ Ellentéteik – ahogy arra már részben utaltunk – elsősorban politikai természetűek voltak.

A népi utat követő építészek többsége mindenekelőtt az államtól várta a vidék lakásproblémáinak a megoldását.⁶⁰ Ennél azonban sokkal inkább eltávolította egymástól a két tábor politikai szerepvállalásuk. Jól mutatta ezt két telepítési akcióban való részvételük. A Gömbös-féle telepítési törvény⁶¹ alapján az első telepesközség a Károlyi Sándor által hitbizományából felajánlott birtoktesten jött létre 1936–37-ben. A község tervezésének feladatát – részben a hadirokkantak számára alapított főtí Suum Cuique-telep tervezésénél szerzett tapasztalatai miatt, részben a telepesközségek kialakításáról írt korábbi munkája okán – Antal Dezső, a népi építészek csoportjának egyik legaktívabb tagja nyerte el.⁶² Az általa tervezett hatvanhét telepesház – Antal megfogalmazása szerint – „népies” stílusban készült el: építőanyaguk vályogtégla volt, de szilárd alappal és szigeteléssel, külső kialakításuk nagyjából megfelelt a szatmári falvak általános építészeti képének; Antal korábbi ikerházterveinek itt nyomát sem leljük.⁶³ Hasonló képet mutatott a két iparóház, valamint az iskola, a templom paplakkal, a Hangya Szövetkezet épülete

⁵⁷ Rihmer (későbbi nevén Granasztói) Pál állítása szerint a magyar népi építészeti mozgalom csak indulása után éveekkel talált rá szociális hivatására (Rihmer 1938, 149–155).

⁵⁸ „Az egészségtelen parasztházakban a magyar jövő pusztul és elvész, tehát minden kedvességük és romantikájuk dacára ezeket a házakat le kell bontani, hogy helyet adjanak a helyesen megépített egészséges új házaknak.” (Tóth K. 1938, 3.) Érdemes megfigyelni a különbséget Tóth Kálmán és Ligeti Pál idézett megfogalmazása között: a célt ugyanabban jelölték meg (a régi épületek lebontásában és újak emelésében), azonban a népi irányultságú Tóth Kálmán „kedvesnek” és „romantikusnak” tartotta ezeket – a CIRPAC-os Ligeti pedig otrombának... Különbözik az építészetnek mint szociális kérdésnek a bemutatása nem volt idegen Bierbauer Virgiltől sem – csak hogy az ő szellemi horizontja e téren kizárólag a városokra terjedt ki (Bierbauer 1933, 68–70).

⁵⁹ Miskolczi 1938, 172–175; Antal 1941, 172–173.

⁶⁰ Padányi 1937, 1; Antal 1937, 1; Nászay 1938, 53–55.

⁶¹ Az 1936. évi XXVII. törvény.

⁶² Hámori 2000, 61–69; Antal 1933b, 73–85. – Antal korábbi telepesház-terveit lásd *Építőművészet*, 1933. I. sz. 8–9.

⁶³ Aporháza. *Műszaki Világ*, 1937. 33. sz. 4; Antal 1939, 1–6 (ebben csak hatvanhat családot említ Antal). A birtok összterülete 5093 hold volt, amiért összesen 1 970 000 pengőt fizetett ki a Földművelésügyi Minisztérium. (A tervek egy részét lásd: *A népi irányzatok továbbélése...* Számozatlan melléklet.) Az ikerházas kialakítást Antal még 1933-ban javasolta (Antal 1933a, 28–32).

és az egészségház is. Az utóbbiak esetében a tervező nemcsak az egységes faluképet szerette volna megvalósítani: elképzelései között ugyanis szerepelt az is, hogy a községi középületeknek kell mindenekelőtt népi stílusban épülniük, egyrészt mert az államhatalmat képviselik, s így „nevelő hatásúak”, utánzásra lelnek, másrészt pedig mert a közigazgatásnak egyedül ezen épületek kialakítására lehet komoly befolyása.⁶⁴

Az aporházai építkezéssel párhuzamosan folyt a CIRPAC kelet-európai csoportjának konferenciája Budapesten. Bierbauer Virgil – aki ebben az időben már igen élesen támadta Padányi Gulyás Jenőt és körét, egyebek mellett tudománytalan népieskedéssel vádolva őket⁶⁵ – célul tűzte ki a kongresszus elé a magyar vidék építészetének tanulmányozását és fejlesztését.⁶⁶ A felszólításnak kettős hatása volt. Egyfelől megindult egy komplex, közgazdászokkal, mezőgazdasági szakemberekkel közösen végzett, „társervezésnek” nevezett tevékenység a szarvas-szentesi térségben. Ezt Teleki Pál tanársegéde, Elek Péter koordinálta, akinek a szeme előtt alighanem Magyar Zoltánnak, a Magyar Közigazgatástudományi Intézet vezetőjének tatai kísérlete lebegett. A munkálatok azonban csak az adatfelvétel kezdetéig jutottak el.⁶⁷ Sokkal sikeresebb volt a CIRPAC tagjainak az aporházai telepítésre adott válasza. Eckhardt Tibor, a Független Kisgazdapárt elnöke, aki a telepítési törvényt már keletkezésekor elégtelennek ítélte, végrehajtási gyakorlatát pedig hevesen támadta, 1937-ben Dévaványán egy telepesmintaház építését határozta el. A tervezési munkálatokra – ezzel szintén kihangsúlyozva kritikáját az állam telepítési politikáról – a CIRPAC tagjait kérte fel. (Arra nézve, hogy az ellenzéki politikus és a tervezők között politikai rokonszenv is létezett volna, semmiféle bizonyítékot nem sikerült találni.) A fennmaradt terv⁶⁸ – melynek megalkotója ismeretlen – kialakításában egyszerre tükrözte a népi és a modern építészet hatását: ablakai nagyméretűek voltak, vonalai egyszerűek, tagoltsága mégis – leszámítva a kamra-padlásfeljáró megoldást – a népi épületeket idézte. Szokatlan volt ugyanakkor a belső térelrendezés: valószínűleg a fűtés olcsóbbá tétele miatt egy-

⁶⁴ Antal Dezső belügyminiszteri rendelettel szerette volna elérni, hogy a vidéki középületeket mindenütt népi stílusban alakítsák ki (Antal 1933c, 134–136; Antal 1937, 1).

⁶⁵ *Tér és Forma*, 1936. 1. sz. 1; kissé óvatosabban megfogalmazva: Bierbauer 1938, 333–338.

⁶⁶ CIRPAC-konferencia Budapesten. *Tér és Forma*, 1937. 2–3. sz. 48.

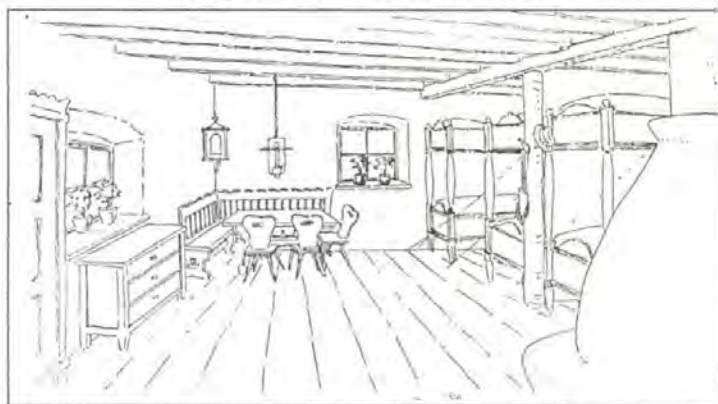
⁶⁷ Ebben valószínűleg nem a CIRPAC magyar csoportjának 1938-as önfeloszlatása játszott szerepet; gyaníthatóan inkább oka volt a Táj- és Népkutató Központ kiállításának botrányos körülmények közötti bezárása, majd a Központ megszüntetése (Szaniszló é. n. [1991], Magyar 1939; Fülöp 1987, 12. – A szarvas-szentesi tájszervezési terv részleteit lásd Molnár 1937, 351–355.)

⁶⁸ Közli: *A népi irányzatok továbbélése...* Melléklet.

szobás kialakítást javasoltak, úgy azonban, hogy a négy (emeletes!) ágy páronként elfüggönyözhető fülkékben állt volna, míg a – vélhetően szülői – fekhely a lakószoba szabadon maradt részén helyezkedett el. A megoldás mögött valószínűleg „erkölcsi” szándékok munkáltak, nevezetesen az, hogy a gyermekek ne legyenek akaratlan szemtanúi szülei házasesetének.

A dévaványai terv nem maradt visszhang nélkül Padányiék oldaláról sem.⁶⁹ Az 1938-as BNV-n a népiek lehetőséget kaptak arra, hogy egy mintalakóházat tervezzenek és építtessenek. Ennek kialakítása egyértelműen válasz volt a CIRPAC-osok elképzeléseire.⁷⁰ Különösen igaz volt ez a belsőépítészetre, a bútorokra: azok festett kivitelben, „népművészeti tárgyként” készültek el.⁷¹ Az idézőjel azért látszik indokoltnak, mert a ház nem a magyar népművészet emlékeként vagy dokumentumaként szerepelt a kiállításon, hanem mint a jelen és a jövő népi lakóháza. Az pedig erősen megkérdőjelezhető, hogy a „célközönség”, a „nép” köreiből mennyire talált volna támogatásra és különösen követésre egy ilyen elképzelés... A szobabelső azonban nem Padányinak és követőinek valódi szándékait, illetve érdeklődését tükrözte vissza: sokkal inkább annak volt tanúsítványa, hogy ez a csoport hajlandó engedményeket tenni a politikai elit ízlésének, céljai elérésének érdekében.

1. ábra. Az 1940-tól épülő ONCSA-házak a BNV- és a dévaványai tervek kompromisszumos továbbbélletései.

Forrás: Pest Vármegye Közjóléti Szövetkezetének iratai, Pest Megyei Levéltár, XI.-391. 12. doboz.

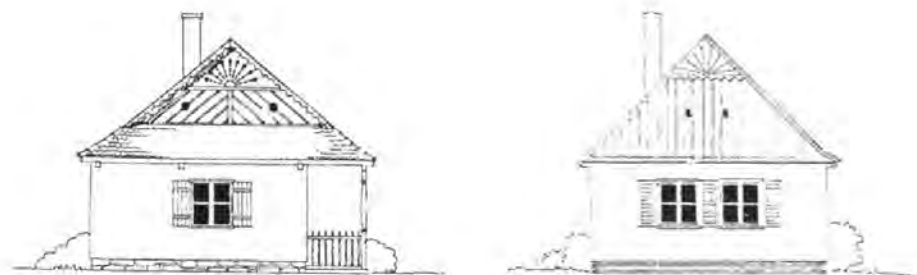
⁶⁹ Padányi Gulyás Jenő egyenesen úgy fogalmazott, hogy a CIRPAC-nak „a magyar népi építészet semmit sem köszönhet”, mert az teljesen érdektelen a magyar falu sajátos problémái iránt (Padányi 1939, 2–6).

⁷⁰ Nem sikerült nyomára akadni annak, hogy a dévaványai tervet publikálták-e valahol.

⁷¹ A házat Padányi Gulyás Jenő, a bútorokat Holló Valéria tervezte (*Magyar Iparművészet*, 1937. 94).

A BNV-ház felépülte a népi csoport győzelmét jelentette a CIRPAC felett, hiszen az állami elismeréssel volt egyenlő. Megerősítette ezt a pozícionyerést Imrédy miniszterelnöki kinevezése is, aki szövetségeseként tekintett Padányi Gulyás Jenőre (az ellenoldal nem talált vagy talán nem is keresett ilyen fajsúlyú politikai támogatókat).⁷² Az általuk elképzelt építészeti kánon így a kormányzat részéről elfogadottá, támogatottá válhatott: hagyományos vályogfalú egyszoba-konyha-kamrás épület szigeteléssel, hajópadlóval, korszerűsített fűtéssel (a kemence helyett vagy mellett takaréktűzhely); hagyományos tájolással, egységes alaprajz szerint, de a tájban megszokott fedélszék-kialakítással és egyszerű díszítő ornamentikával. Mindez kiegészült a ház környékének rendezésével is: a hagyományosan elhanyagolt képet mutató kerítés, disznó- és csirkeól helyett a házhoz igazodó kivitelű, rendezett épületszerkezeteket javasoltak, egészséges (esetleg köz-) kúttal, árnyszékekkel és trágyakezeléssel. Az elképzelések kormányzati „befogadását” jelezte, hogy a Miniszterelnökség újonnan szervezett V., Társadalompolitikai Osztálya – részben a telepítés meggyorsítását is célozva – foglalkozott a tervekkel.⁷³ Ennél azonban sokkal nagyobb jelentőséggel bírt a 1938-ban megszervezett Szatmári Norma építőtevékenysége és az 1939–40-es hatalmas árvíz és belvíz hatásainak felszámolására létrehozott Árvízi Kormánybiztosság munkája.

2. ábra. Tóth Kálmán tervei (1940 körül)

7. kép. Karácsony (Nógrád m.) község részére tervezett lakóház utcai homlokzata.

⁷² Padányi Gulyás Jenő alapítója (és talán kezdeményezője) volt az 1938-as Társaságnak, amely a miniszterelnök „értelmiségi holdudvarát” alkotta; a határozottan jobboldali és az 1930-as évek végén, 1940-es évek elején igen színvonalas *Egyedül Vagyunk* szerzőgárdája is nagyjából ebből a körből került ki (Hámori 1997, 353–382). A CIRPAC kelet-európai csoportja 1938-ban az önfeloszlatás mellett döntött. Ebben szerepet játszott a megváltozott politikai légkör, a zsidókérdés egyre gyakoribb kormányzati emlegetése, de a legfőbb ok a külföldi kapcsolatok megnehezülése volt; legalábbis erre utal, hogy egyes adatok szerint a feloszlatást nem Magyarországról kezdeményezték (Alföldy Alajos közlése, 1992. június 2.).

⁷³ Hámori 1997.

8. és 9. kép. Jász-Nagykún-Szolnok megye tisztáninneri járás részére készített házak homlokzata.

10. kép. Fábán Sebestyén község (Csongrád m.) részére tervezett lakóház homlokzata.

Forrás: Kádár 1941.

A népi mozgalom és a népi építészeti irány elkülönülése

A népi építészeti irány képviselői és a népi mozgalom, illetve a népi írók közötti kapcsolat rokon érdeklődésük és szociális elköteleződésük és gyakran azonos indíttatásuk dacára sem volt szorosnak mondható. A jelenség mögött számos ok fedezhető fel. Ilyen volt eltérő munkamódszerük: az építészek – különösen a Magyar Ház Baráti Köre – kizárólag az épített örökségre koncentráltak, az életforma egyéb elemeinek tanulmányozása az esetek többségében nem tartoztak munkájuk prioritásai közé. Ennél valószínűleg lényegesebbek voltak politikai állásfoglalásaik. A jobboldali kormányokkal, Gömbös Gyulával, de különösen a radikális társadalomátalakítási terveket dédelgető (és érdekükben valamiféle diktatórikus megoldást sem elvető) Imrédy Bélával kialakított jó viszonyuk eleve „gyanússá” teheték őket a népi írók szemében.⁷⁴ (Padányi Gulyás Jenő az 1939-es választások után kormánypárti programmal országgyűlési képviselő is lett.)

A két irányzat, a népi írói és a népi építészeti egymásra nem találásának a háttérben a háború alatt is alapvetően politikai okok lehettek. A népi építészeti csoport egy része ekkorra már révbe ért. A Szatmári Norma nyomán megszervezték az Országos Népi- és Családvédelmi Alapot (ONCSA), mely az elképzelések szerint tíz év alatt százmillió pengőnyi összeget folyósított volna a magyar vidék szociális és részben közegészségügyi viszonyainak radikális megjavítására. Az ONCSA egyik fő tevékenységi

⁷⁴ Az építészek állásfoglalásában mindenképpen szerepet játszott, hogy a kormányzati megrendelés úgy juttathatta tisztességes megélhetéshez őket, hogy közben elveiket – legalábbis építészeti elveiket – sokkal kevésbé kellett feladniuk, mint egy esetleges magánépítészeti esetén.

köre a négynél több gyermeket nevelő családok egészséges házhoz juttatása volt.⁷⁵ A házak külső-belső stílusának kialakításában, végső soron a juttatottak életkereteinek meghatározásában a népi építészek javaslatainak csaknem minden esetben döntő szerep jutott.⁷⁶ Mindezt annál is kevésbé lehet csodálni, hiszen az ONCSA irányító szervül életre hívott Országos Szociális Felügyelőség Mérnöki Osztályát a Magyar Ház Baráti Körének egyik meghatározó egyénisége, Tóth Kálmán vezette. A külső tervezőként felkért mérnökök között is többségben voltak a népi építészeti irány képviselői.⁷⁷ A népi irányzat győzelme ezzel teljesnek volt tekinthető, amit a sajtó egyértelműen pozitív kritikája csak megerősített: a dicséretnek többsége nem (csak) annak szólt, hogy a kormányzat végre nekifogott a vidék addig nagymértékben elhanyagolt lakásügyeinek javításához, hanem a magyar népi építészet teljes elismerését jelentették.

Az ONCSA mérnöki osztálya által kidolgozott títustervek is ezt tükrözték. Ezek a többnyire egyszobás házak külső díszítésükkel és belső elrendezésükkel mindenkor híven követték az adott táj építészeti hagyományait, ugyanakkor a falusi házépítés megújítására is reális utat kínáltak: áruk az olcsó vályogfalazat miatt alacsony volt, szerkezetük a közegészségügy valamennyi követelményének eleget tett. Ahol erre szükség volt, ott a házat elnyerő családoknak bútort is juttattak, általában népi stílusban, de az ízléses (azaz megfogalmazásuk szerint „ízlést nevelő”) kivétel mellett mindenkor törekedtek a használhatóságra és olcsóságra is (az utóbbit a juttatás visszatörlesztendő volta indokolta). Ahol erre lehetőség nyílt, ott az ONCSA tervezői nemcsak egyes házak terveit alkották meg, hanem egységes táj- és falukép kialakítására is törekedtek, oly módon, hogy az újonnan létrehozott telep a község korábban épített részével harmóniában legyen.⁷⁸ Ezen törekvések jó szándékához kétség aligha férhetett, ám megjegyzendő, hogy a juttatásban részesülő családok, akik a sok helyütt egy elevennek már alig-alig tekinthető építészeti néphagyományt továbbéltetni akaró házba költöztek be, olykor fanyalogtak, és szívesebben vettek volna egy „divatos” épít-

⁷⁵ E tanulmány keretei az ONCSA működésének bemutatását nem teszik lehetővé, az ONCSA „szociálpedagógia céljairól” korábban már részletesen írtunk (Hámori 2003b, 30–48.)

⁷⁶ A terveket közölte a *Nép- és Családvédelem* című folyóirat, illetve Kádár 1941.

⁷⁷ Mellettük megbízást kaptak a körükhöz nem tartozó, de hasonló építészeti felfogást valló mérnökök, így Kós Károly is, akinek tervei alapján Kolozsváron és Marosvásárhelyen épült ONCSA-telep.

⁷⁸ ONCSA-tervek számos helyen fellelhetők, így az Országos Szociális Felügyelőség iratai között a Magyar Országos Levéltárban, a Pest-Pilis-Solt-Kiskun Megyei Közléti Szövetkezet iratanyagában a Pest Megyei Levéltárban és másutt.

ményt.⁷⁹ Különös módon a CIRPAC dévaványai házatól átvett, ágyak elé állítható paraván nem nyerte el tetszésüket, s a tervezők minden ellenkezésének dacára általában gyorsan eltávolították őket.⁸⁰

A népi írók mozgalmának politikailag aktív tagjai a falusi építészet jövőjének kérdésében sokáig nem nyilvánítottak véleményt. A háborús években indokul szolgált erre, hogy a népi írók többsége a kormányzattól már semmi jót nem remélt, többé-kevésbé biztos volt a vereségben és a nyomába lépő teljes társadalmi földindulásban, ami a falu építészeténél sokkal fontosabb kérdések megválaszolását igényelte szerintük. A negatív kritikától való tartózkodásukat pedig az indokolhatta, hogy az ONCSA révén a népi építészek oly sok vitában kifejeződött tervei a valóságban is kezdtek formát ölteni, számos család életviszonyait látványosan megjavítva.

Mindennek tükrében akár különösnek is mondható, hogy éppen a háború utolsó évében látott napvilágot az a folyóirat, mely a népi mozgalom állásfoglalását volt hivatott körvonalazni a vidéki építészet megújításának kérdésében. A *Hajlék* című lap hasábjain Németh László és Soltesz Jenő mellett Veres Péter és Csaba Rezső is publikált. Különösen az utóbbi kettő írása volt figyelemre méltó. Veres Péter – akire a népi mozgalombeli társai is általában úgy tekintettek, mint a parasztság politikai és egyéb állásfoglalásainak egyik leghitelesebb tolmácsolójára, átfogó elemzést írt az ONCSA-ról és a népi építészekről.⁸¹ Számos ponton kritizálta az elkészült épületeket, különösen azért, mert a juttatottak, a parasztság szokásait, életigényeit nem vették figyelembe (például szerinte eltúlzottan, feleslegesen, sőt zavaróan nagyméretű ablakaik voltak),⁸² és határozottan kevesellte az elkészült épületek számát.⁸³

Veres Péterrel szemben Csaba Rezső határozottan és mindenben védelmébe vette az ONCSA-t. Cikke az építészeti vita lezárásának is tekinthető: ez az állami akció szerinte „idejében megakadályozta, hogy az

⁷⁹ Erről számos szóbeli adatközlő számolt be, néhányan egyenesen megbélyegzőnek tartották, hogy ilyen, az új építményektől annyira elütő házakban kell lakniuk, amelyek ráadásul teleszerűen, a falu többi részétől többé-kevésbé elszigetelten álltak.

⁸⁰ Ennek magyarázatát egy korábbi írásunkban próbáltuk megtalálni (Hámori 2003b, 30–49).

⁸¹ Veres 1944, 32–45.

⁸² „Olyan emberek vágyait fejezik ki, akik télen-nyáron zárt helyiségben, mesterséges világítás mellett robotolnak. De minnek kellene a szabad levegőn dolgozó parasztnak és mezei munkásnak ilyen világos lakás? Ellenkezőleg, és igenis a nappali túlságos fény és az éles levegő, a természettel való nem mindig barátságos küzdelem után megpihenésképpen az ember csendes és sötét hely után vágyik.” (Uo.)

⁸³ „Ahol az ONCSA szép és helyes szándékkal 20-30 takaros és egészséges házat épít az építészek eszméi és tervei szerint, ott – a legszerűsebb igényekkel mérve – több száz, néhol több ezer ház kellene.” (Uo.)

állam sok millió pengőjével kontárok hada pusztítsa el falvaink ősi szépségét. És megakadályozta azt is, hogy a nádtetős ház mellé a vasbeton vigye ki falvainkba a Le Cobusier-be szédült építészek »forradalmát«⁸⁴

1945 után a népiek és az egykori CIRPAC-osok vitája nem kezdődött újra. Ehhez az is hozzájárult, hogy a modern európai építészeti irányzatok követői a lerombolt magyar városok, különösen a főváros újjáépítésekor olyan számú megrendelést kaptak, hogy valószínűleg sem igényük, sem idejük nem volt a falvak építészeti kérdéseivel foglalkozni. Néhányan közülük politikai szerepet is vállaltak: így Borbíró (korábban Bierbauer) Virgil mint a Nemzeti Parasztpárt delegáltja államtitkár lett az Antall József által vezetett Újjáépítési Minisztériumban.⁸⁵ Borbíró ellenszenve az időközben emigrációba kényszerült Padányi Gulyás Jenővel szemben⁸⁶ nem csillapodott: 1950-ben antiszociális gondolkodással vádolta meg Padányit, korábban pedig egy Kós Károlynak címzett magánlevelében egykori ellenfelének „néprajzi sarlatanizmusáról” írt.⁸⁷ A többiek azonban távol tartották magukat a politikától. Az ONCSA pótlására megalkotott Országos Házépítő Szövetkezet – mely alig egy évig működött – kiadott tervlapjain annak ellenére is csak részben követte a népiek eszményeit, hogy ügyvezető igazgatójának Tóth Kálmánt jelölték ki. Az iránymutatónak szánt épületrajzok többsége ugyanis szakított a hagyományos magyar egymenetelű épületelrendezéssel, és a „kockaház” különböző megoldásait mutatta.⁸⁸ Ez az építési forma hamarosan elterjedt, sőt szinte kizárólagossá is vált a magyar falvakban. Legalábbis kétséges, hogy az a stílusvita, mely a népi irányzat átmeneti „győzelmével” végződött, a hagyományos parasztház eltűnésének ütemét akár csak lassítani is képes lett volna.

⁸⁴ Csaba R. 1944, 76–90.

⁸⁵ Borbándi 1989, 410. – Megjegyzendő, hogy Borbándi Borbírót a népi mozgalom tagjának tekintette.

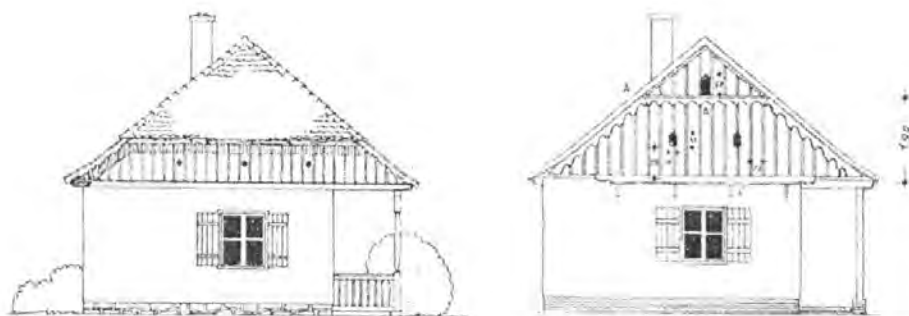
⁸⁶ Padányi Gulyás Jenő 1944-ben tagja volt a Törvényhozók Nemzeti Szövetségének, a Képviselőház és a Felsőház tagjaiból a nyilas hatalomátvétel után – legitimitásátmentés céljából – alakult szervezetnek. A Szövetség hazatérő tagjait – így Hóman Bálintot is – népbírói tárgyalás és többé-kevésbé súlyos ítélet várta.

⁸⁷ Borbíró 1950, 632; *Kós Károly levelezése*. 2003, 420–422.

⁸⁸ Az *Országos Házépítő Szövetkezet ismertetése...* Tóth Kálmán egyébként haláláig elkötelezett híve maradt a népi építészeti hagyományok kutatásának, amiről az Országos Műemlékvédelmi Hivatal Magyar Építészeti Múzeumában található hagyatéka is tanúsodik.

3. ábra. Padányi Gulyás Jenő tervei (1938), homlokzatvariációk

17. és 18. kép. Szatmár megye északi járásai részére készített házak utcai és udvari homlokzatai.

Forrás: uo.

Irodalom

„A magyar építőmunka útja.” Az *Építőmunka* ankétja. *Építőmunka*, 1933. 8–9. szám 125–133; 1934. 1. szám 14–23, 2. szám 31–34.

A Magyar Ház Barátai. *Építészet*, 1941. 2. szám 61–62.

A népi irányzatok továbbélése a magyar építészetben, 1918–1950. Kiállítási katalógus. (Az Országos Műemlékvédelmi Felügyelőség Magyar Építészettörténeti Múzeumának kiállítása.) Budapest, 1987.

A pasaréti templom és a szovjetstílus. *Építőművészet*, 1933. 6. szám 102–103.

„A Reformnemzedék és a nemzeti egység.” Kauser István és Padányi Gulyás Jenő beszédei. Budapest, é. n. Nemzeti Egység Pártja Szentimrevárosi Szervezete.

Alföldy Alajos közlése, 1992. június 2.

Antal Dezső 1933a. A telepítés építészeti problémái. *Építőművészet*, 1933. 2. szám 28–32.

- Antal Dezső 1933b. A telepítés műszaki vonatkozásai. Magyar Mérnök és Építész Egylet Közleményei (továbbiakban MMÉEK), 13–14. szám 73–85.
- Antal Dezső 1933c. Balatoni problémák. Építőművészet, 7. szám 134–136.
- Antal Dezső 1935. A magyar népi építészetről – Göcsej. MMÉEK, 11. szám 309–324.
- Antal Dezső 1937. Magyar falu. Műszaki Világ, 11. szám 1.
- Antal Dezső 1939. Aporháza telepesközség. Tér és Forma, 1. szám 1–6.
- Antal Dezső 1941. Táj és építészet a Balaton körül. Szépművészet, 7. szám 172–173.
- Antal korábbi telepesház-tervei. Építőművészet, 1933. 1. szám 8–9.
- Aporháza. Műszaki Világ, 1937. 33. szám 4.
- Az Est, 1934. február 6. A modern építészet megteremtője nyilatkozik Budapest házairól és a Bauhaus-stílusról.
- Az Országos Házépítő Szövetkezet ismertetése. Budapest, 1946.
- Bakó Ferenc 1975. *A parasztház alaprajzi fejlődése Észak-Magyarországon*. Az Egri Múzeum Évkönyve. Eger, 175–220.
- Bárdosi János 1981. A lakóház fejlődésének kérdéséhez Vas megye nyugati részén. *Savaria*, 249–311.
- Bierbauer Virgil 1929. Válasz Vámos Ferenc Magyar formanyelv építészetünkben című cikkére. *Magyar Mérnök és Építész Egylet Közleményei* (a továbbiakban MMÉEK), 3. 75–78.
- Bierbauer Virgil 1933. Szociális felfogás az építészetben. *Építőművészet*, 3. szám 68–70.
- Bierbauer Virgil 1937. *A magyar építészet története*. Magyar Szemle Könyvei, XIII. Budapest, Magyar Szemle Társaság, 202. skk.
- Bierbauer Virgil 1938. Adatok a magyar tanyavilág építészetéhez. *MMÉEK*, 43–44. szám 333–338.
- Bíró Friderika 1972. *Az Őrség ház- és lakáskultúrája a 18. század végétől napjainkig*. H. n., Vas Megye Tanácsa, 112–142.
- Borbándi Gyula 1989. *A magyar népi mozgalom*. Budapest, Püski.
- Borbíró Virgil 1950. Magyar nemzeti építőstílus-törekvések. *Építészet–Építőművészet*, 632.
- Borbíró Virgil 1954. A földfalú ház építéséről. *Építőanyag*, 233–241.
- CIRPAC-konferencia Budapesten. *Tér és Forma*, 1937. 2–3. szám 48.
- Csaba Rezső 1934. Nemzeti építészet. *Építőmunka*, 31–34.
- Csaba Rezső 1944. Sorsunk és építészetünk. *Hajlék*, 1944. 1. szám 76–90.
- Cseri Miklós (szerk.) 1993. *A Kisalföld népi építésze*. Szentendre–Győr, Szentendrei Szabadtéri Néprajzi múzeum, 309–328.
- Cseri Miklós – Balassa M. Iván – Viga Gyula (szerk.) 1989. *Népi építészet a Kárpát-medence északkeleti térségében*. Miskolc–Szentendre, Szentendrei Szabadtéri Néprajzi múzeum.
- Egy erdélyi építőművész levele [Kós Károly]. *Pesti Napló*, 1930. március 15. 40.
- Elsüllyedt falu a Dunántúlon. Kemse község élete*. Budapest, 1936, OMF MÉM.
- Építőművészek nyilatkoznak a nemzeti építészetéről [Kertész K. Róbert, Jánszky Béla, Thoroczky Wigand Ede]. *Pesti Napló*, 1930. március 9. 41–42.
- Erdei Ferenc é. n. (1940). *Magyar falu*. Budapest, Athenaeum, 187–188.

- Erdei Ferenc é. n. [1941]. *A magyar paraszttársadalom. Magyarságismeret*. V. Budapest, Franklin Társulat, 126–129.
- Ernesti, Giulio 1988. *La costruzione dell'utopia. Architetti e urbanisti nell'Italia fascista*. Roma, Lavoro.
- Fábián Dániel 1979. A résztvevő szemével. Adatok a Bartha Miklós Társaság történetéhez. *Párttörténeti Közlemények*, 2.
- Folly Róbert 1934. Szemben Gropiussal. *Építőmunka*, 35.
- Frank, Hartmut – Ciucci, Giorgio (szerk.) 1985. *Faschistische Architekturen. Planen u. Bauen in Europa 1930 bis 1945. Stadt, Planung, Geschichte*. 3. Hamburg, Christians.
- Fülep Lajos 1923a. Európai művészet és magyar művészet. In *Magyar művészet*. Budapest, Athaneum, 11–38.
- Fülep Lajos 1923b. Építészet. In *Magyar művészet*. Budapest, Athaneum, 39–66.
- Fülöp Csilla 1987. A CIRPAC és a népies irányzat. In *A népi irányzatok továbbélése...* 11–13.
- G. Szabó Zoltán 1995. „Pitar-kődisállás-forház”. Egy építészeti elem alakulása három délzalai településen. In Cseri Miklós (szerk.): *A Nyugat-Dunántúl népi építésze*. Szentendre–Szombathely, Szentendrei Szabadtéri Néprajzi múzeum, 119–131.
- H. Csukás Györgyi 1984. A Bakony és a Balaton-felvidék építésze. *Ház és Ember*, 21–61.
- Hámori Péter 1997. Kísérlet egy „propagandaminisztérium” létrehozására Magyarországon. A Miniszterelnökség V., Társadalompolitikai Osztályának története 1938–1941. *Századok*, 1997. 2. szám 353–382.
- Hámori Péter 2000. Egy szociális mintaintézmény története: a fóti Suum Cuique-telep története. *Honismeret*, 1. szám 61–69.
- Hámori Péter 2003a. A magyarországi agrár-szociálpolitika kezdetei. *Századok*, 136. évfolyam 1. szám 3–42.
- Hámori Péter 2003b. Női szerepek és szociálpolitika Magyarországon 1920–1940. *Korall*, 13. szám, szeptember, 30–48.
- Hogy lehetne megvalósítani a Nemzeti Munkatervet? A Magyar Nemzetpolitikai Társaság vitaanyaga a Nemzeti Munkaterről*. Budapest, 1932.
- Jánszky Béla 1929. *A magyar formatörekvések története építészetünkben*. Budapest.
- Kádár Levente 1941. *Országos Népi és Családvédelmi Alap*. Budapest, Országos Szociális Felügyelőség.
- Kárpáti Aurél 1930a. Kövekbe írt magyar dráma. *Pesti Napló*, február 16. 35–36.
- Kárpáti Aurél 1930b. Még egyszer: nemzeti vagy nemzetközi építészet? *Pesti Napló*, április 6. 14.
- Kertész K. Róbert 1921–22. A közelmúlt problémái. Nemzeti vagy nemzetközi építészet. *Technika*, 6. szám 115–120.
- Kertész K. Róbert – Sváb Gyula 1908. *A magyar parasztház*. I–V. kötet. Budapest, Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium.
- Kiss Tibor 1943. *A Sziget-vidék és az Ormánság népének építésze*. Budapest, Kiadó.
- Kós Károly levelezése*. Összegyűjtötte, sajtó alá rendezte, szerkesztette és a kísérő tanulmányt írta Sas Péter. Budapest, 2003, Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, 420–422.

- Kotsis Iván 1928. *Kis családi házak*. Budapest.
- Kotsis Iván é. n. *Családi házak*. Budapest.
- Kovács Imre 1958. A népi irodalom hőskora. *Új Látóhatár*, 2–3. szám 83.
- Kuder, Ulrich 1997. *Architektur und Ingenieurwesen zur Zeit der nationalsozialistischen Gewaltherrschaft, 1933 – 1945*. Berlin, Kiadó.
- Ligeti Pál 1930. Menjünk a világramlattal! *Pesti Napló*, március 23. 36.
- Magyar Iparművészet, 1937. 94.
- Magyar Zoltán 1939. *A Táj- és Népkutató Központ rövid főnállásának története. Közigazgatástudomány*, 1.
- Malonyay Dezső 1907–1922. *A magyar nép művészete*. I–V. kötet. Budapest, Franklin Társulat.
- Márkus László 1930. „Kövekbe írt magyar dráma”. *Pesti Napló*, március 23. 36.
- Marossy Géza [Masirevich György álneve] 1930. Az újjépítésről. *Új Magyar Föld*, 3. szám 21–27.
- Nemzeti vagy nemzetközi stílus? [Lechner Jenő és Masirevich György hozzászólása] *Pesti Napló*, 1930. március 30. 41.
- Merker, Reinhard 1983. *Die bildenden Künste im Nationalsozialismus*. Köln, 195.
- Mezei Ottó 1971. *A Bauhaus magyar vonatkozásai, előzményei, együttműködése és kisugárzása*. Budapest, Népművelődési Intézet.
- Mezei Ottó 1975. Gropius 1934-es budapesti látogatása. *Ars Hungarica*, 1. szám 133–144.
- Miskolczy László 1938. Az újabb falusi építészet tanulsága. *Tér és Forma*, 172–175.
- Miskolczy László – Vargha László 1943. *A Nagykunság-vidék népének építésze*. Budapest. Magyar Ház Baráti Köre.
- Molnár Farkas 1934. Fogalomzavar az építészet és a politika körül. *Nyugat*, 20. szám 380–383.
- Molnár Farkas 1937. Új építés nagyobb léptékben. *Tér és Forma*, 12. szám 351–355. (m. s.) 1934. Műsoron kívül. *Az Újság*, február 6. 5.
- Nászay Miklós 1938. Negyvenötezer új parasztház. *Egyedül Vagyunk*, 2. szám 53–55.
- Nerdinger, Winfried (szerk.) 1993. *Bauhaus-Moderne im Nationalsozialismus. Zwischen Anbiederung und Verfolgung*. München, Prestel.
- Nyílt levél Gömbös Gyula miniszterelnökhöz. *Építőművészet*, 1933. 4. szám 81–83.
- OMF MÉM „Feldúlt tűzhelyeinkért akció, 1915” jelzetű anyag.
- Padányi Gulyás Jenő 1928a. Az építész szerepe a kislakásépítő mozgalomban. *Tér és Forma*, 2. szám 45–47.
- Padányi Gulyás Jenő 1928b. *Egészségvédelmi épületek újabb típusai*. Budapest. Egészségvédelmi Reformiroda Propaganda Központja
- Padányi Gulyás Jenő 1930. *Seregszemle*. Budapest.
- Padányi Gulyás Jenő 1935a. Gondolatok Ramersdorfbán. *Tér és Forma*, 2. szám 10–13.
- Padányi Gulyás Jenő 1935b. Idegenforgalom és építészet. *MMÉEK*, 12. szám 350–352.
- Padányi Gulyás Jenő 1937. „Hites mérnök”. *Műszaki Világ*, 27. szám 1.
- Padányi Gulyás Jenő 1939. Mai magyar építés. *Technika*, 1. szám 2–6.

- Padányi Gulyás Jenő – Tóth Kálmán – Miskolczy László 1937. *A Fertő-vidék népének építészete*. A Magyar Ház Baráti Körének könyvei, 2. Budapest, Kiadó.
- Petsch, Joachim 1976. *Baukunst und Stadtplanung im Dritten Reich*. München–Wien, Hanser.
- Pogány Móric 1930. „Kövekbe írt magyar dráma”. *Pesti Napló*, április 3. 1–2.
- Rihmer Pál 1938. A magyar népi építészeti mozgalom. *Az Ország Útja*, 3. szám 149–155.
- Salamon Konrád 1989. *A harmadik út kísérlete*. Budapest, Eötvös Kiadó.
- Scobie, Alex 1990. *Hitler's state architecture. The impact of classical antiquity. Monographs on the fine arts*, 45. H. n., Pennsylvania State University Press.
- Sebestyén Sándor 1981. *A Bartha Miklós Társaság 1925–1933*. Budapest, Kossuth.
- Simányi Frigyes 1968. Utcaképi vizsgálat Rábaszentendrőn. *Arrabona*, 229–237.
- Sipos Béla 1934. *Gropius. Magyarország*, február 7. 7.
- Speer, Albert (szerk.) 1942. *Neue deutsche Baukunst*. Berlin, Volk u. Reich Verlag.
- Szabó Miklós 1978. *A haladó egyetemi ifjúság mozgalma Magyarországon, 1918–1945*. Budapest, Akadémia.
- Szalai András 1987. Népiesség a korabeli szakirodalom tükrében. In *A népi irányzatok továbbélése...* 15. skk.
- Szalontai Barnabás 1984. *Nyírbátor népi építészete*. Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem.
- Szaniszló József é. n. (1991). *A Magyar-iskola és háború utáni sorsa. Közigazgatás-tudomány-történeti visszapillantás*. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Államigazgatási Jogi Tanszék.
- Tér és Forma*, 1936. 1. szám 1.
- Tóth János 1965. *Göcsej népi építészete*. Budapest, Műszaki.
- Tóth Kálmán 1936. A Balaton vidéki népi építészeti. *MMÉEK*, 7–8. szám 48.
- Tóth Kálmán 1938. A magyar népi építészeti gyűjtés céljai. *Műszaki Világ*, 1–2. szám 3.
- Tóth Kálmán 1978. Építésztechnológusok és népi építészeti 1930–1950. *Etnographia*, 3. szám 426–433.
- Tóth Kálmán – Nászay Miklós 1936: *A Balaton-vidék népének építészete*. A Magyar Ház Baráti Körének könyvei, 1. Budapest, Kiadó.
- Troost, Gerdy (szerk.) 1938. *Das Bauen im neuen Reich*. Bayreuth, Gauverlag Bayerische Ostmark.
- Új magyarság és az új Európa*. Budapest, 1942, [Bartha Miklós Társaság] 24–25.
- Veres Péter 1944. A parasztszok hajlékáról. *Hajlék*, 1. szám 32–45.
- „Verordnete Architektur”. *Architektur im Nationalsozialismus*. Berlin, 1984.
- Weihsmann, Helmut 1998. *Bauen unterm Hakenkreuz. Architektur des Untergangs*. Wien, Promedia.
- Zentai Tünde 1991. *A lakóház alaprajzi fejlődése a Dél-Dunántúlon*. A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, 1990. Szerkesztette B. Horváth Csilla et al. Janus Pannonius Múzeum, Pécs.
- Zentai Tünde [1989.] *A parasztház története a Dél-Dunántúlon*. H. n. [Szentendre, Szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum]